

KÖKEN BİLİMLİK ÇÖZÜMLEMELER- I:

çiğne- (1), çiğne- (2); esne- (1), esne- (2)

Etymological Analysis- I:

çiğne- (1), çiğne- (2); esne- (1), esne- (2)

Erol GÜNGÖRDÜ*

Özet

Türkçe sözlüklerde eş köklü olmadıkları bilinmediği için aynı madde başı altında verilen kimi eş sesli kelimelerin inandırıcı bir köken bilgisi incelemesine konu olmaları beklenir. Çiğne- (1) 'bir şeyi ağza alıp dişler arasında ezme, öğütme', çiğne- (2) 'ayakla üstüne basma'; 2. 'ayak veya tekerlek altına alıp ezme, ezip öldürme'; esne- (1) 'bir dış etkiyle uzama, genişleme veya kavislenme suretiyle şekil değiştirme'; 2. 'bollaşma genişleme', esne- (2) 'uyku, rahatlık, yorgunluk gibi sebeplerle ağzı iyice açarak uzun ve derin bir nefes almak' fiilleri de bu tür bir özellik taşıyan sözlük birimleridir. Aynı kökten türedikleri anlaşılan söz konusu fiiller, sözlüklerimizde ayrı madde başları olarak yer almalıdır.

Anahtar Kelimeler: *çiğne- (1), çiğne- (2); esne- (1), esne- (2), çığır, uğur, + (x)r eki.*

Abstract

Some homophonous words that given under the same lexical entry in Turkish dictionaries because it is unknown that they aren't cognate are supposed to become subject to a persuasive etymological study. The verbs çiğne- (1) 'to chew', çiğne- (2) 'to trample down'; esne- (1) 'to stretch', esne- (2) 'to yawn' are lexemes that shows this kind of characteristic, too. Above-mentioned verbs that apparently derived from different roots should be different lexemes in our dictionaries.

Key Words: *çiğne- (1) 'to chew' (1), çiğne- (2) 'to trample down'; esne- (1) 'to stretch', esne- (2) 'to yawn', çığır 'path', uğur 'road', the suffix + (x)r.*

---

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü, erolg@gazi.edu.tr

Eş köklü olmadıkları hâlde eş söylenişlilik özelliği gösteren kimi fiillerin sözlüklerimizde aynı madde başı altında verildiklerine tanık oluruz. Özünde etraflıca bir köken bilgisi incelemesinden geç-meyen söz konusu sözlük birimlerinin bu tür bir değerlendirmeye tâbi tutuluşlarını da bir bakıma ya-dırgamamak gerekir. Bu yazıya konu olan *çiğne-* (1), *çiğne-* (2); *esne-* (1), *esne-* (2) fiilleri, aynı kökten geliştikleri düşünüldüğünden olsa gerek, sözlük çalışmalarımızda yalnız iki ayrı madde başında verilen dört ayrı eş sesli fiil olarak inandırıcı bir köken açıklamasını hak eder nitelikte ögelerdir.

çiğne- (1)

TT *çiğne-* ‘bir şeyi ağza alıp dişler arasında ezme, öğütme’ (MBTS I: 582) fiiline ilişkin en eski veri Kıpçak Türkçesinde tanıklanır: *çayna-* ‘çiğnemek, kemirmek, gevelemek’ (KıpçTS: 47). Codex Cumanicus’ taki (yazılışı: 11. 7. 1303) bu veri şu yan biçimlerle de görülür: *çeyne-* ~ *çiyne-* ~ *şayna-* ~ *şeyne-* ay. (KıpçTS: 49, 52, 250, 252). *Çiğne-* (1) fiilinin tarihî Türk dili alanındaki başka tanıkları şunlardır: Harz. *çeyne-* ‘çiğnemek’, *çeynem* ‘lokma, küçük parça’ (NF III: 102), *çeyne-* ‘çiğnemek’ (KE II: 159), Çağ. *çayna-* ‘çiğnemek’ (ŞS: 150), ETT, Osm. *çeyne-* ‘çiğnemek’ (TarS II: 883- 884). Eski Türkiye Türkçesi tıp metinlerinde *çeynemek* teriminin ‘ağızda ezme; tedavi amacıyla önerilmiş ilacı (otu) çiğneme yoluyla kullanmak; tükürük salgısını arttırmak veya düzenlemek üzere bir şeyi (sakız, tarhun, üzerlik, üzüm çubuğu vb.) yutmaksızın ağızda çevirmek (İng. mastication)’ anlamında kullanıldığı gözlenir (Kaya Gözlü 2002: 164).

Kalın/ince sıradan şekilleriyle çağdaş Türk lehçe ve ağızlarında geniş bir kullanış alanı bulan *çiğne-* fiilinin, Kazan ve Azerbaycan Türkçelerinde mecazlaşmaya da uğradığına tanık olunur: TT (ağ.) *çéyne-* ‘çiğnemek’, *çéynem* ‘bir ağız dolusu’ (DerS III: 115), Azb. *çéyne-* 1. ‘yemek için ağza alınan şeyi dişle kırıp ezme’; 2. mec. ‘bir sözü çokça tekrar etmek, bayağılaştırmak’ (AzbTS II: 202), Türkm. *çeyne-* 1. ‘çiğnemek’; 2. ‘ısırmak’ (Türkm- TürkS: 118), Gag. *çiiñenti* ‘ağızda çiğnenmiş yiyecek (çocuklara vermek için)’ (GagTS: 60), Özb. *çäynä-* ‘çiğnemek’ (Özb- TürkK: 108), YUyg. *çayna-* ‘çiğnemek’ (YUygTS: 73), *çeyle-* ‘çiğnemek, yoğurtmak’ (YUygTS: 75) < **çeyne-*, Kzn. *çeyne-* 1. ‘çiğnemek, ezip parçalamak’; 2. ‘dedikodu yapmak’, *çeyneş-* 1. ‘(köpekler için) birbirini dişlemek, dalaşmak’; 2. ‘güreşmek’; 3. ‘kavga etmek’ (KznTTS: 64), Başk. *säynä-*

Köken Bilimlik Çözümlemeler- I: çiğne- (1), çiğne- (2); esne- (1), esne- (2)

‘çiğnemek’ (KTLSE: 132), Kırg. *çayna-* ‘çiğnemek, ısırarak’ (KırgS I: 257), Kzk. *şayna-* 1. ‘çiğnemek’; 2. ‘ısırarak, dişlemek’ (Kzk- TürkS: 621), Kkalp. *şayna-* ‘çiğnemek’ (KkalpTTSIV: 496), Krç.- Malk. *çayna-* ay. (Krç- MalkTS: 171), Kmk. *çayna-* ay. (Kmk- BalkS: 15), Kry. *çayna-* ‘çiğnemek, geniş getirmek’ (KryS: 58), *çeynav* ‘çiğnenmiş, ezilmiş’ (KryS: 57), Alt. *çayna-* ‘çiğnemek’ (Alt- TürkS: 70), Tel. *çayna-* ay., *çaynam* ‘lokma’ (TelS: 13). Bütün bu tanıklar, ‘bir şeyi ağza alıp dişler arasında ezme, öğütme’ anlamlı *çiğne-* (1) fiilinin ana biçiminin kesinlikle *çayna-* olduğunu gösterir: *çayna-* > *çeyne-* > *çiyne-*. Köken açıklamasını güçleştiren /ğ/ li yazılış, İstanbul Türkçesine dayanan yazı dilimizde /ğ/ sesinin iyiden iyiye /y/ ye yaklaşmasıyla ilgili istisnâlı bir durumdur. Nitekim /ğ/ li yazılışla verilen *çiğnem* ‘bir kere çiğnenecek kadar’ (TarS II: 883) türemesi (XVII- XVIII. yüzyıllar), bu kelimenin alındığı kaynaktan sonra yazılan başka bir eserde (XVIII- XIX. yüzyıllar) /y/ li olarak tespit edilir: *çiyne-* ~ *çeyne-* ay. (TarS II: 883). Türkçeye özgü sözlükçülüğün ilk örneği niteliğindeki ‘Lehçetü’ l Lügat (1773)’ te de *çiğne-* (1) fiilinin /y/ li yazılışla verildiği gözlenir (LL: 180).¹

Çiğne- (1) fiilinin ana biçimi olan *çayna-*, **çay-ın+a-* şeklinde çözümlenebilir. Kök fiil olarak düşündüğümüz *çay-* fiili, Türk dilinin tarihî ses bilgisinde söz başında gerçekleşen *y- > ç-* değişmesi (DLT II: 311) ve *çiğne-* (1) fiilinin içerdiği ‘ezme, kırmak, parçalamak’ kavramı göz önünde tutularak ET *yay-* ‘yaymak, dağıtmak’ (OrhTG: 259) ~ *yañ-* ‘yaymak, dağıtmak, hezimete uğratmak’ (OrhTG: 258) ile birleştirilebilir. *Yay-* ~ *çay-* fiili ve türemelerine ilişkin veriler, bu birleştirmeyi doğrular niteliktedir: ET *yaykal-* ‘sarsılmak’ (ETG: 310), Krh. *yay-* ‘çalkamak, kımıldatmak, sallamak’ (DLT III: 246- 247), *yaykal-* ‘çalkamak’ DLT III: 108 <*yay-ka-* l-, Kıpç. *şayfal-* ‘dağılmak, parçalanmak’ (KıpçTS: 250) <**çay-pa-l-*, *çayhal-* (I) ‘fışkırdamak, çağlamak, uğuldamak’, *çayhal-* (II) ‘kımıldanmak, oynatılmak’ (KıpçTS: 47), ETT *yay-* ‘tahrik etmek, dağıtmak, perişan etmek’ (TarS VI: 4449), Kzk. *şaypa-* ‘önüne gelene sataşmak, musallat olmak, rahatsız etmek’ (Kzk- TürkS: 621), Kmk. *çay-* 1. ‘çalkamak, gargara etmek; hafif tertip yıkamak’; 2. ‘yıkamak’, *çayka-* ‘sallamak; çalkalamak; sallandırmak; sarsmak’ (KmkTS: 100), Tuv. *çay-* (I) ‘yıkamak, devirmek’,

¹ Ayrıca krş. TTbey <beğ < ETbey, TT eğer < eyer < Krh. eêer, öğle < Krh. öyle.

çay- (II) ‘sallamak’ (TuvTS: 22), Kry. *çeypa-* ‘kırmak, imha etmek, öldürmek’ (KryS: 57) <*çay-pa-* (pekiştirme eki), Hks. *sayba-* 1. ‘kırmak, parçalamak, yıkmak, zarar vermek’; 2. ‘dağıtmak, bozmak’ (Hks- TürkS: 415) <**çaypa-*.² Tuv. *dayna-* ‘çiğnemek’ (TuvTS: 29), Hks. *tayna-* (I) ‘çiğnemek’ (Hks- TürkS: 487), krş. *taybal-* ‘bozulmak, kırılmak, dağılmak’ (Hks- TürkS: 486) <**çaypal-*, *tayı-* (I) ‘sallamak, sarsmak’ (Hks- TürkS: 487) <**çay-ı-* <*çay-* ‘saçmak, dağıtmak’ (Hks- TürkS: 85), Şor. *tayna-* ‘çiğnemek, geniş getirmek’ (ŞorS: 111) fiillerinin, gerek yapı gerekse anlam bakımından uygunlaştıkları *çayna-* fiilinden geldikleri anlaşılıyor.

Clauson, 13. yüzyıldan önceki Türkçe söz varlığına dayanan EDPT’ de *çiğne-* (1) fiiline tabii olarak yer vermez. İsmet Zeki Eyuboğlu’ nun Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü’ nde de *çiğne-* (1) fiili madde başı olarak yer almaz. Gülensoy, bu fiili ayrı madde başı olarak vermiştir: *çiğne-* (*çiyne-*) (ağızla) *çiğnemek* (KBS: 241). Gülensoy’ un *çiğne-* (1), *çiğne-* (2) fiillerini *çikne-* ‘sıkı dikmek, altın tel ile ipek kumaş üzerine nakış işlemek; yere sürgü çekmek’ (KB III: 132; doğrusu *çigne-*) ile ilişkilendirmesi kabul edilemez. *Çiğne-* (1) fiili, Tietze tarafından şu şekilde madde başı yapılmıştır: “*çiyne-* /*çiğne-* ‘dişleri arasında ezmek’ <*çeyne-*; /g/’ den neşet etmeyen /y/ sesinin yazıda /ğ/ harfiyle gösterilmesi için b. *çeyne-*” (TETTL I: 524). Değerli bilim erinin bu fiille ilgili olarak verdiği ‘üzerinde yürümek’, ‘tekerlek altına alarak ezmek’, mec. ‘aldırmamak, saymamak, yok bellemek’ anlamları, şüphesiz *esne-* (2) fiiline aittir.

Tuv. *emçiğne-* ‘çiğnemek, ağızda gevelemek’ (TuvTS: 41) <**em-çi-* (pekiştirme eki)+-η+le- < *em-* ‘emmek’, Çuv. *çimla-* ‘çiğnemek’ (Çuv-TürkS: 285) fiilleri de *çiğne-* (1) fiiliyle anlamdaş ilgi çekici verilerdir.

çiğne- (2)

Türkiye Türkçesinde 1. ‘ayakla üstüne basmak’; 2. ‘ayak veya tekerlekle altına alıp ezmek, ezip öldürmek’; 3. mec. ‘ezip perişan etmek, mahvetmek, harap etmek’; 4. mec. ‘gereken saygıyı göstermemek, hürmetsizlik etmek, hiçe saymak, ihlâl etmek’ (MBTSI: 582) anlamlarıyla

² Hakas Türkçesinde söz başında *ç-* >*s-* değişmesi için bk. *sap* - 1. ‘(yürek)çarpmak’; 2. ‘vurmak, çarpmak’ (Hks- TürkS: 411) < Krh. *çap-* ‘vurmak’ (DLT II: 3), *söp* 1. ‘çöp’; 2. ‘hayvan yeminden kalan artık’ (Hks- TürkS: 450) < Krh. *çöp* ‘herhangi bir şeyin tortusu, artakalanı’ (DLT III: 119).

Köken Bilimlik Çözümlemeler- I: çiğne- (1), çiğne- (2); esne- (1), esne- (2)

beliren *çiğne-* (2) fiili, Oğuzca söz varlığına özgü bir veri olarak görünüyor. Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde ‘vücut kırıklığı, kırgınlık’ (İng. malasi, indisposition) anlamında kullanılan *çignemek* teriminin *çignetmek* ve *çignemeksüz* şeklinde kullanımlarıyla birlikte Ar. *tekessür* teriminden daha sık geçtiği söylenebilir (Kaya Gözlü 2002: 164). Bu fiili Osmanlı Türkçesinde şu şekillerle tespit edebiliyoruz: *çignek* ‘çok çiğnenen (yer, yol), ayak altı’ (TarS II: 914), *çignek* ‘sık geçilen (yol)’ (EÇSOS: 92), *çigle-* ‘çiğnemek’ (TarS II: 913) < **çigne-*.

Çiğne- fiilinin gerek Türkiye Türkçesi gerekse Azerbaycan Türkçesi ağızlarında yaşayagelen kalın sıradan şeklinin aslı olduğu açıktır: TT (ağ.) *çiğna-* ‘çiğnemek’, *çiğnak* ‘ayak altı, çok çiğnenen yer’ (DerS III: 1163), Azb. *çiğna-* ‘çiğnemek’ (AzbDL I: 106; KTLS I: 132), TT (ağ.) *çuhna-* ‘çiğnemek, ezmek’, *çuhnak* ‘yol üstü, ayak altı olan yer’ (DerS III: 1302) < *çiğnak. *Çiğna-* > *çiğne-* gelişmesi, /ç/ ünsüzünün inceltici etkisine bağlıdır. TT (ağ.) *çignek* (I) ‘yol üstü, yol uğrağı’ (DerS III: 1210), Gag. *çiine-* ‘(yığın, saman yığını için)çiğnemek’ (GagTS: 60).

Çağatay Türkçesinde tanıklanan *çıkan-* ‘çiğnenmek, ayaklar altında çiğnenmek’ (ML: 113) < *çıkā-n-* < *çika-* ‘çiğnemek, pâyâmâl etmek, yençmek’ (ŞS: 162) verilerinin ışığında TT *çiğne* (2) fiilinin, *çıkan-* ~ *çıgan-* (öze dönüşlü) fiilinin göçüşmeli biçimi olduğunu ileri sürebiliriz: *çıgan-* > *çiğna-* > *çiğne-*. Kıpç. *ogurla-* (I) ‘hırsızlık etmek, çalmak’ < *ogrula-* ay., ETT *bağşıla-* ‘affetmek’ < *bağışla-* ay., *göynü-* ‘yanmak’ < *göyün-* ay. (Taş 2008: 83), Şor. *oglu* ‘erkek çocuk’ (ŞorS: 68) < *ogul, söz konusu ses olayının başka örnekleridir. Çağataycada tespit edilen *çika-* ~ *çiga-* fiilinin kökünü Türkiye Türkçesi ağızlarında buluyoruz: *ciğ* (IV) ‘sınır’, *ciğ* (VI) ‘kar üzerindeki ayak izi’ (DerS III: 899) < *çığ. Şu hâlde *çığ 1. ‘sınır’; 2. ‘kar üzerindeki iz’ kökünden +*a-* ve *-n-* ekleriyle genişleyen *çıgan-* (~ *çıkan-*) fiili, göçüşmeye uğrayıp incelererek *çiğne-* (2) biçimini almıştır.

Tietze, *çiğne-* (2) fiilini *çiğne-* (1) fiili gibi ayrı madde başı yapmıştır: *çeyne-* /*çeğne-* ‘çiyenmek’ < *çayna-*. Gerek müteveffa bilginin bu fiili *çayna-* fiiline bağlaması gerekse bu fiille ilgilendirilen ancak *çiğne-* (1) fiiline ait olan ‘ısrarak parçalamak’, ‘kemirmek’ anlamları, her iki fiilin köktaş sanılarak birbirine karıştırıldığını gösteriyor (TETTL I: 502). İsmet ZekiEyuboğlu’ nun Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü’ nde *çiğne-* (2) fiili de

yer almaz. 13. yüzyıl öncesi Türkçe malzemenin işlendiği EDPT' de daha geç bir şekil olan *çiğne-* (2) fiilinin yer alması düşünülemez.

Tarihî ve çağdaş Türk dili alanlarında tanıklanan *çığır* sözünün de *çiğne-* (2) < *çiğna-* fiili gibi, *çığ* 'kar üzerindeki ayak izi' kökünden geliştiği anlaşılıyor: Krh. *çığır* 'dar yol, patika' (DLT I: 363), *çığır-la-* 1. 'çığır (patika) hâline getirmek'; 2. 'karda ayağıyla yol açmak' (DLT III: 331), *çığır-lan-* 'çığır, dar yollar oluşmak' (DLT II: 267). Şu veriler, *çığır*' ın *çiğne-* ~ *çiğna-* fiiliyle köktaş bir türeme oluşunu sezdirir niteliktedirler: *çıgru-* '(yer) sertleşmek': *yer çıgrudı* "Yer, üzerinde çok yürünüp çığnenmekten sertleşti" (DLT III: 280) < *çıgru+u-*. *Çıgru-* fiili önceleri gevşek olup daha sonra sertleşen her şey için de kullanılır. *Çıgrut-* 'yeri çığneyerek sertleştirmek': *ol yerig çıgruttı* "O üzerinde yürüyerek yeri sertleştirdi". Üzerine bastırarak sıkıştırılan herhangi bir şeyin –söz gelişi çuvala doldurulan unun- durumu da böyle sözlendirilir. *Çıgru-* fiilinin soyut, mecazlı bir anlam kazanması da ilgi çekicidir: *çıgrut-* '(iş için) pişirmek, yetiştirmek, olgunlaştırmak': *er oğlını ıšta çıgruttı* "Adam, oğlunu işte pişirdi, yetiştirdi" (DLT II: 333), *çıgruk yer* '(çok çığnendiği için) katılaştıran yer' (DLT I: 469). ³Kıpç. *çığır* 'dar yol, sabanın açtığı yol' (KıpçTS: 49), Çağ. *çığır* 'kar içinde açılan yol, iz' (ŞS: 162), Osm. *çığır* 'çığır, kar içinde açılan yol, iz, çığm yuvarlanıp yaptığı yol' (LO: 95), Kırg. *çiyır* ~ *çiyir* 'çığır, yol; iz', *çiyır sal-* 'çığır açmak (taze kar üzerinden)' (KırgS I: 273), Kzk. *şiyır* 1. 'yolak, patika, yol, iz'; 2. mec. 'karışık, çetrefil, girift' (Kzk-TürkS: 641), *şiyır-la-* 'karmakarışık yürümek, karmakarışık iz kalmasına sebep olmak' (KzkTS: 312) < *şiyır* 'basılan iz', YUyg. *çigir yol* 'çığır, patika' (YUygTS: 78), *çigiy* (ağ.) 'dar patika, çığır, keçi yolu' (YUygTS: 78) < *çigir, Türkm. *çığır* 'sınır, had' (Türkm- TürkS: 119), Azb. *çığır* 1. 'patika, keçi yolu'; 2. 'pulluk izi'; 3. 'akım, cereyan' (AzTDK: 48), *çığır* 1. 'yaya gidip gelmekle meydana gelen dar yol, çığır'; 2. mec. 'gidilen, tutulan yol, istikamet, hedef, akım'; 3. mec. 'iz, hat', *çığırdan çığ-* 'azmak, sınırını aşmak' (AzbTS I: 177), TT (ağ.) *çığır* 1. 'su akıntısı'; 2. 'keçi yolu, patika' (MersS: 87), *çığırak* 'yaya yolu' (a. y.) < *çığır+ak*, krş. *yolak*, *çığır* ~ *çığır* ~

³ krş. Kzk. *şiyrak* 1. 'sert, sıkı, katı'; 2. 'sağlam, dinç, zinde'; 3. 'çevik, atik', *şiyra-* 1. 'olgunlaşmak, kıvama gelmek'; 2. 'zindeleşmek'; 3. 'hızlı, çabuk yürümek'; 4. mec. 'pişmek, olgunlaşmak' (Kzk- TürkS: 640) < *şiyra-* < **çigir+a-*.

Köken Bilimlik Çözümlemeler- I: çığne- (1), çığne- (2); esne- (1), esne- (2)

çığı ~ çığırtı ~ çığı ~ çınır ~ çığır ~ çiyir ‘karlı yerlerde kürekle açılan yol’, *çığır ~ cıgır ~ cıgra ~ cığra ~ cığır ~ ciğir ~ cığul ~ cığırt ~ cığra ~ cığrak ~ cığırık ~ ciği ~ ciğırt ~ çiyir* ‘taşlı yol, patika’, *çığır ~ cıgır* ‘iz’ (DerS III: 160- 161), *cığır aç-* ‘karı ayakla tepeleyerek yol açmak’ (DerS III: 902), *cığız* ‘yol’ (DerS III: 902) < *çığız < *çığ+ız, krş. *topuz* < *top+uz*, TT. *çığır* 1. ‘yuvarlanan çığın kar üzerinde açtığı yol’; 2. ‘dar yol, patika’; 3. mec. ‘tarz, yol, usul’, *çığır aç-* ‘kendisinden sonra başkalarının da takip edebileceği bir yol açmak, yeni bir tarz başlatmak’, *çığırından çık-* ‘doğru ve alışılmış gidişini bozmak, düzeltilmesi güç bir durum almak, yolundan çıkmak’ (MBTS I: 565), Hlç. *çığır* ‘kötü, bozuk yol’, Özb. *çiyir* ‘iz’, Halh. *çiyir* ‘çığnenmiş yol’, Evk. *çiki* ‘sınır, kenar; çığnenmiş kar; kıyı boyunca yürüme, karaya çıkma’ (Şirin 2004:2772); krş. Mo. *çig* ‘yön, yan, yol; doğruluk’ (Mo-TürkS II:286).

Gerek Clauson (EDPT: 409) gerekse Tietze (TETTL: 504), *çığır*’ın kökenine ilişkin bir açıklama yapmamışlardır. Gülensoy ise *çığır*’ın *çığ*’dan kökenlendiğini düşünmüştür (KBS: 335). Ancak bu kelimenin, Şeyh Süleyman’ın kaydettiği *çığ* ‘çığ, yuvarlanan kar kümesi’ (ŞS: 162) verisi bir yana bırakılırsa, sadece Türkiye Türkçesinde yaşayan *çığ* ‘dağın yüksek yerlerinden kopup aşağıya doğru yuvarlanan ve yuvarlandıkça büyüyen kar yığını’ (MBTS I: 565) ile ilişkilendirilmesi kabul edilemez. *Çığ* sözüyle ses benzeşmesinin ‘yol’ ana anlamlı *çığır*’a ‘çığın kar üzerinde açtığı iz’ anlamını kazandırarak böyle bir birleştirmede etkili olduğu söylenebilir. Hatice Şirin, “Türkçede Yol Kavramı ve Yol Sözcükleri: *Uğur, Çığır, Tıkar*” adlı ilgi çekici bildirisinde *uğur, çığır, tıkar* kelimelerinin Eski Türkçe öncesinde bir ses nöbetleşmesi olan *t ~ ç ~ ø* denkliliği ile oluştuğunu ileri sürmüş, ek yapısına ilişkin bir açıklamaya gitmemiştir (2004: 2773).

Çığır, uğur (aş. bk) sözcüklerinin yapısında yer alan + (x)r, seyrek de olsa kimi türemelerine tanık olunan bir ektir: Kzk. *tübir* 1. ‘ağaç ve bitki kökü’; 2. ‘asıl, esas, temel’ (Kzk- TürkS: 559) < *tüp* 1. ‘dip, alt’; 2. ‘ağaç, ot vb. şeylerin kökü’; 3. ‘kök (ağaç)’ (Kzk- TürkS: 563), *topır* ‘kalabalık, grup’ (Kzk- TürkS: 544) < *top* ay. (Kzk- TürkS: 543). Ayrıca isimden isim türeten + (x)r ekiyle eş işlevli +Ar’lı türemeler için bk. Türkm. *topar* ‘topar, grup, öbek’ (Türkm- TürkS: 632) < *top* ‘top, tomar’, TT (ağ.) *topari* ‘topu, tümü’ (DerS XII: 4769), *toparla-* 1. ‘desteklemek, yığmak, toplamak’; 2.

'yuvarlamak', *topar topar* 'top top, yuvarlak yuvarlak' (DerS X: 3963), TT *toparla-* 1. 'bir araya getirmek, toplu duruma sokmak'; 2. 'toplamak'; 3. 'toplayıp götürmek, beraberinde alıp gitmek'; 4. 'dağınık şekilde söylenmiş şeyleri derli toplu hâlde ifade etmek'; 5. 'kendine gelmek, şaşkınlıktan kurtulmak, zihnini toplamak' (MBTS III: 3181- 3182), Azb. *toparra-* 'bir yere yığmak, toplamak, cemlemek' (AzbdL II: 573) < *topar+la-*, TT (ağ.) *gözer* 'buğday, toprak vb. şeyler elenen iri gözlü büyük kalbur' (DerS VI: 2180) < *göz*.

'Yol' kavram alanına ilişkin sözlerden *uğur*' da gözlenen anlam gelişmeleri, anlamdaşı *çığır*' la büyük ölçüde örtüşür: ET *ugur* 'yol' (KÖÜKY: 87- 88), *ugur* 'vakit, zaman, fırsat; sebep, konu; dolayı' (AY III: 119), *uğra-* 'planlamak, tasarlamak, (bir şeyi) kast ve niyet etmek' (Üİ: 193), Krh. *ugur* 'zaman, uygun zaman, sıra' (Tezcan 1981: 53), *uğurla-* 'vaktini kollamak' (OYTŞ: 257) < *uğur* 1. 'vakit, zaman'; 2. 'imkân, fırsat', *uğurluğ* 'yerinde, uygun' (DLT I: 53), *uğraş-* 'birbirine yönelmek' (DLT I: 235, 170), Harz. *ugra-* 'niyetlenmek, tasarlamak' (ME: 193), Kıpç. *uğra-* 1. 'uğramak'; 2. 'rastlamak, karşılaşmak', *uğur* 'zaman' (KıpçTS 291), Çağ. *uğra-* 'uğramak, ulaşmak' (ŞT: 467), ETT, Osm. *ugur* 1. 'ön, yön'; 2. 'yol' (TarS VI: 3928- 3929), Osm. *uğur* 'sıra, zaman', *uğur* 'yön, taraf, istikamet' (EÇSOS: 230), Türkm. *ugruk-* 1. 'bir tarafa yönelmek, hareket etmek'; 2. 'yoluna girmek' (Türkm- TürkS: 643) < *ugur- uk-* < *ugur* 1. 'doğrultu, yön, istikamet'; 2. 'akım, cereyan'; 3. 'yol, yöntem, tarz'; 4. 'akraba'; 5. 'anlam, mâna', *ugurdaş* 1. 'paralel, aynı yönde'; 2. 'aynı zamanda, aynı vakitte', *ugur al-* a. 'başarmak'; b. 'yoluna girmek, düzelmek' (Türkm- TürkS: 644), Azb. *uğur* 1. 'defa'; 2. 'baht, talih' (AzbdL II: 590), Gag. *uur* 1. 'yön', 2. 'karşı, ön' (GagTS: 250), TT (ağ.) *uğur* 1. 'yön'; 2. 'ön'; 3. 'kıyı'; 4. 'yakın'; 5. 'çizgi, hiza'; 6. 'bölge'; 7. 'zaman' (DerS XI: 4029- 4030), *uğurlu* 'yararlı' (DerS XI: TT), *uğur* 1. 'çocukların yemek önlüğü'; 2. 'uğur getirdiğine inanılan şey'; 3. 'çit, avlu duvarı' (DerS XI: 4030), TT *uğurla-* 'birini iyi dileklerle yolcu etmek, teşyi etmek' (MBTS III: 3230), *uğur* 1. 'bazı olaylarda görülen ve insana iyilik getirdiğine inanılan belirti veya bazı nesnelere var olduğuna inanılan iyilik kaynağı'; 2. 'bu nitelikte olduğuna inanılan şey'; 3. 'meymenet, kadem', 4. 'talih, şans'; 5. 'hedef, amaç, gaye, yol' (TürkS: 2031), Krç.- Malk. *ogur* 'kutluluk, bahtiyarlık, saadet'; 2.

Köken Bilimlik Çözümlemeler- I: çigne- (1), çigne- (2); esne- (1), esne- (2)

‘iyilik’ (Krç- MalkTS: 308), Kry. *uğra-* ‘uğramak, ziyaret etmek’ (Kry-TürkS: 114).

Uğur sözünün kökü olan *ug ~ og*, tarihî ve çağdaş Türk dili alanlarında tanıklanabilir. Bu kelimeyi Eski Türkçede oluş bildirerek nesnesiz fiiller türeten, +*Ad-* ekiyle genişlemiş olarak tespit edebiliyoruz: *ogad-* ‘geri kalmak, gecikmek, ara vermek’ (OrhTG: 87) < *og ‘ara, fasıla’, *ogad-* ay. (OTWF II: 488). *Ug ~ og* sözünü Uygur metinlerinde eş anlamlı ikilemelerin bir üyesi olarak da görebiliyoruz: *arasız ogsuz* ‘arasız, fasılasız’ (OTWF II: 488), *ogsuz üzüksüz* ‘aralıksız, sürekli’, *ogsuz teginçsiz* ‘uygunsuz’, *og teginç* ‘uygun zaman, fırsat’ (OTWF II: 350), krş. TT (ağ.) *oğuz yap-* ‘aralık etmek’, *oh* (I) ‘yön, sıra’ (DerS IX: 3272) < **oğ ~ ok*, Türkm. *ugurlaş-* ‘anlaşmak, uyuşmak’, *ugurdaş yel* ‘uygun rüzgâr’ (Türkm- TürkS: 644), krş. Harz. *yönlü* ‘uygun’, *yön* 1. ‘taraf, cihet, yön, yan’; 2. ‘uygun (luk), yönçe’uygun biçimde’ (ME: 211), ETT *yön* ‘cihet, suret, usul, şekil, tarz’, *yönlü* ‘yerinde, uygun, münasip’ (SN: 653), *yönsüz* 1. ‘sebepsiz, bir sebep olmaksızın, beyhude’; 2. ‘uygunsuz, tertipsiz; kötü yaradılışlı, hayasız’ (TarS VI: 4691), Kzk. *jön* 1. ‘yön, istikamet: *jön silte-* ‘yol göstermek’; 2. ‘vaziyet, hâl, durum’; 3. ‘doğru, haklı, yerinde’, *jönsiz* ‘yersiz, uygunsuz’ (Kzk- TürkS: 183). *Teginç* verisinin anlamlandırılmasında kök fiilin şu anlamı göz önünde tutulmalıdır: ‘uygun düşmek, yakışmak’; bk. ET *teg-* ‘değmek, ulaşmak, vasıl olmak, varmak, erişmek’, *teğimlig* ‘uygun, yaraşır, değer, lâyıık’ (AY III: 113), *tägim* ‘sıra, müddet’, *tägimsiz* ‘liyakatsiz’ (EUTS: 230), ETT, Osm. *deg-* 1. ‘intikal etmek, geçmek’; 2. ‘dokunmak, isabet etmek’; 3. ‘yakışmak, düşmek, uygun düşmek’ (TarS II: 1048; SN: 598). *Ug ~ og* kök sözü, çağdaş Türk dili alanında şu anlam ve şekillerle kayıtlıdır: Tuv. *ug* ‘yön, istikamet, cihet’, *ugla-* ‘yönelmek, yolunu tutmak’ (TuvTS: 111), *çaŋgıs ugda* ‘bir defada, bir seferde’ (Tuv- RusS: 432), krş. ETT *bir uğurdan* ‘birden, hep birden, def’ aten’ (KurT: 90), Uşak ağzı *bir uğurda* ‘bir kerede’ (KBS: 962), ETT *bir uğurda* ‘birden, aniden, bir anda’, *bir uğurdan* ‘hep birlikte, hep birden’ (YZ: 386), TT (ağ.) *oğurttan* ‘bir kezde, birden’ (DerS IX: 3271) < **oğur+t+tan* (/t/ türeme ses), *oğur* ‘uğur’ (DerS IX: 3271), *oğrak* (I) ‘istasyon, durak, çok uğranılan yer, uzun yollardaki dinlenme yerleri’, *oğrak* (II) ‘nedeni bilinmeyip cinlerin çarptığına inanılan hastalık’ (DerS IX: 3269), Alt. *uula-* ‘yönü göstermek, yöneltmek; tutmak’, *uulan-* ‘yöneltmek (*uula-* fiilinin edilgen biçimi)’,

uulandır- ‘yöneltmek’ (Alt- TürkS: 195), Tel. *uulan-* ‘yönelmek’ (TelS: 125). Gerek + (x)r ekinin tabanın bildirdiği kavramla eş/yakın anlamlı türemeler vermesi gerekse *ug*, *ugur* sözlerinin anlam yönünden büsbütün uyuşmaları, tanıklanmamış olsa bile, *ug* kök sözünün, türemesi *ugur* gibi ‘yol’ ana anlamlı oluşunu gösterir: *ug* 1. *‘yol’; 2. ‘ara, fasıla’; 3. ‘uygun zaman, fırsat’; 4. ‘defa, sefer, kere’; krş. *ugur* 1. ‘yol’; 2. ‘zaman’; 3. ‘uygun zaman, sıra, fırsat’; 4. ‘defa, sefer, kere’. *Ug* ~ *og* sözünün ET *yık* ‘fırsat, vesile, vasıta; denk, karşılık’ (Üİ: 202), *yık* ‘fırsat’ (ETG: 310) ile birlikte kullanılışı (OTWF II: 489), *uğur*’ un köken açıklamasını kolaylaştırır. Nitekim Uygur metinlerinde *ugur* türemesi de sık sık *yık* sözüyle ikileme biçiminde kaydedilmiştir (AY: 59/6, 447/7; Üİ: 119b 13).

Ug kelimesiyle türemesi *ugur*’ un ön seslerinin nasıl okunacağı hususu tartışmalıdır. T. Tekin ‘Notes on Old Turkic Word Formation’ adlı tanıtma yazısında Erdal’ ın /o/’ lu biçimde verdiği *ogsuz teginçsiz*, *og teginç* söz öbeklerinde geçen *og*’ un /u/’ lu okunmasından yanadır (2004: 432). *Ug* kök sözüyle türemesi *ugur*’ un çağdaş Türk dili alanında çoğu kez /u/’ lu olarak tanıklanışı, Tekin’ in düşüncesini destekler niteliktedir. Bu bakımdan /o/ ön sesli verilerin (*ogad-*, *og teginç*, *ogur* vb.) /u/’ lu okunuşunun daha doğru olduğunu söyleyebiliriz.

Görüldüğü gibi, ‘yol’ sözlerinden olan *uğur*; ‘yer’ sözlerinin, Türkçenin bilinen yazılı belgelerinden çok önce, erkenden mecazlaşarak yeni anlamlar kazanmalarının güzel bir örneği olarak, tarihî söz varlığımızda ‘yol’ ana anlamından gelişen ‘zaman, vakit’, ‘sıra, uygun zaman, fırsat’, ‘doğru, uğurlu zaman, iyi talih, baht, saadet, kutluluk’, ‘yön, doğrultu’, ‘ön’, ‘çizgi, hat, hiza’, ‘akım, cereyan’, ‘yöntem, usul, tarz’, ‘defa, kere, kez’, ‘amaç, gaye’ vb. anlam incelikleriyle yer bularak *yol* < AT *yöl* ‘yol’ (TDBUÜ: 178) sözüyle türemelerinin taşıdığı anlamlarla bütün bütün uyuşur; bu uygunlaşma, ‘yol’ ana anlamlı *uğur*’ un kökeninin ipuçlarını da verir: ET *yol* ‘yol’, *yolı* ‘defa, kere, kez’ (< *yol*+3. *kişi iyelik eki*), *yollug* 1. ‘talihli, şanslı’; 2. ‘bir unvan niteleyicisi’, (KÖUKY: 538), Krh. *yöl* 1. ‘yol’; 2. ‘seyahat, yolculuk, sefer’ (DLT III: 144), *yölak* ‘çığır, küçük yol; üzerinde çizgiler ya da yollar bulunan her şey’ (DLT III: 17), Kıpç. *yol* 1. ‘yol’; 2. ‘seyahat, yolculuk’; 3. ‘tarz, usul’; 4. ‘defa, kere’; 5. ‘çizgi’ (KıpçTS: 327), Harz. *yol* 1. ‘yol, doğru yol, çâre; âdet, töre, usul; baht, talih’; 2. ‘sebepe’; 3. ‘defa,

Köken Bilimlik Çözümlemeler- I: çigne- (1), çigne- (2); esne- (1), esne- (2)

kere', *yollug* 'bahıtlı, kısmetli' (KE II: 743- 744), ETT *yol* 1. 'yol'; 2. 'amaç, maksat, uğur'; 3. 'taraf' (YZ: 439), *yol* 1. 'âdap, erkân, âdet, usul, kural, yöntem'; 2. 'müsaade, izin', *yol bul-* 'fırsat bulmak' (TarS VI: 4652), TT *yol* 1. 'bir yerden bir yere gitmek amacıyla içinden veya üzerinden geçilen yer, tarık, rah'; 2. 'iki yer arasında düzenlenmiş ulaşım şeridi'; 3. 'içinden bir sıvı akan kanal'; 4. 'yolculuk'; 5. 'gidiş hızı'; 6. 'kumaş veya bir nesne üzerindeki uzun çizgi'; 7. 'bir amaca ulaşmak için başvurulması gereken çare, vasıta'; 8. 'tutum, davranış biçimi'; 9. 'usûl, tarz, sistem'; 10. 'bir şeye ulaşmak için tâkip edilen seyir'; 11. 'amaç, maksat, uğur'; 12. 'sanat ve fikirde bir büyüğün koyduğu esaslar ve prensipler bütünü'; 13. hlk. ağzı 'kez, defa'; 14. '(tasavvuf ehline teşmil yoluyla) tarikat' (MBTS III: 3432- 3433), Türkm. *yöl yöl* 'çizgili', *yöl* 1. 'yol'; 2. 'seyahat, yolculuk'; 3. 'tarz, usul', *yöla* 'defa, kere, kez', TürkS: 705), Azb. *yol* 'kez, kere, defa' (AzTDK: 307), *jolak* 'çizgili, yol yol', Kzk. *jol* 1. 'yol'; 2. 'uzak sefer, yolculuk'; 3. 'satır, mısra'; 4. 'âdet, gelenek'; 5. 'çare, yol, yöntem' (Kzk-TürkS: 180), *jolsız* 1. 'yolsuz'; 2. mec. 'uygunsuz, düzensiz' (Kzk- TürkS: 181), Kkalp. *jol* 1. 'yol'; 2. 'satır, mısra'; 3. 'program'; 4. 'yolculuk, seyahat'; 5. 'sıra, uygun zaman'; 6. 'durum, ahval, güç, imkân'; 7. 'çare, yol, yöntem', *jola* 'defa, kere, kez, sefer', *jolak* 'yol yol, çizgili' (KkalpTTS II: 209), Kırg. *col* 1. 'yol'; 2. 'hat, satır'; 3. 'tertip, âdet'; 4. 'müsaade, ruhsat'; 5. 'hediye' (KırgS I: 219- 220), *colu* 'kez, defa', (KırgS I: 220), *coloy* 'âdet, nizam' (KırgS I: 221) < **yol+ay*, YUyg. *yol yol* 'çizgili', *yola-* 'yaklaşmak, uğramak' (YUygTS: 470), Özb. *yolık-* 'rastlamak' (Özb- Türk K: 38), Krç.-Malk. *col* 1. 'defa, kere, sefer, kez', 2. 'başarı, şans, talih', *colsuz* 1. 'nezaketsiz, kaba, yersiz, yakışsız, uygunsuz'; 2. 'yolsuz, yolu olmayan' (Krç.-MalkTS: 156), Kmk. *yol* 1. 'yol'; 2. 'yön, istikamet, cihet, suret, usul, metot, araç, vasıta' (KmkS: 397), Alt. *col* 1. 'yol'; 2. 'satır, çizgi'; 3. 'tarz, kural, düzen', (Alt- TürkS: 64).

Ana anlam yönünden 'yer' kavram alanına giren *āra* 'arasında, ortasında' (OrhTG: 238), *ara* 'ara, orta; arasında, ortasında; içinde' (AY III: 83) sözünün yaşadığı anlam gelişmelerinde de benzer özellikler göze çarpar: *ara* 1. 'mahal, mevki, mekan, yer'; 2. 'içinde, arasında'; 3. 'orta, meydan'; 4. 'aralık, mesafe'; 5. 'esna, sıra, vakit'; 6. 'bazen, vakit vakit, ara sıra' (TarS I: 180- 183).

esne- (1)

Sadece Türkiye Türkçesinde tanıklanan *esne-* 1. ‘bir dış etkiyle uzamak, genişlemek veya ka- vislenmek suretiyle şekil değiştirmek’; 2. ‘bollaşıp genişlemek’ (MBTS I: 880) fiilinin *es-* (III) ‘esnek olmak, yaylanmak’ (DerS V: 1785) kökünden geliştiği apaçiktır: *es-in+e-*.⁴ *Esne-* fiilinden türemiş *esnek* 1. ‘çekme veya üzerine uygulanan bir baskı sonunda şeklini değiştiren, bu çekme veya baskı kalktığında ise tekrar eski şekline dönebilen, elastiki’; 2. ‘kesinliği olmayıp kendini dış etkilere göre ayarlayabilen’ (MBTS II: 880) sözü, Azerbaycan Türkçesinde de vardır: *esnek* ‘herhangi bir etkiyle kaybettiği şeklini tekrar kazanabilen, elastiki’ (AzbtS I: 392). *Es-* fiil köküyle, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde karşılaşılabılır: Krh. *es-* ‘germek’: *ol yışığ esdi* “O, ipi gerdi” (DLT I: 165), *esin-* ‘bir şeyi çekmek, germek’: *at esindi* “At, kurtulmak için ipi gerdi” (DLT I: 201), *esit-* ‘gerdirmek’: *ol uruknu esitti* “O, ipi gerdirdi” (DLT I: 221), *estür-* ‘gerdirmek’: *uruk estürdi* “O, ipi gerdirdi” a.y., *esil-* ‘gerilmek’: *yışığ esildi* “İp, gerildi” (DLT I: 201), Harz. *esil-* ‘uzatmak, germek, çekip uzatmak’ (NF III: 137).

Tarihî Türk dili alanında tanıklanamayan *esne-* (1) fiili, tabii olarak EDPT’ de yer almaz. Bu fiili Tietze, *esne-* II ‘bir tazyik altında azıcık şekilden çıkmak’ (TETTL I: 742) olarak madde başı yapmış, kökeni ile ilgili bir açıklama getirmemiştir. İsmet Zeki Eyuboğlu, Türk Dili’ nin Etimoloji Sözlüğü’ nde *esne-* (1) fiiline madde başı olarak yer vermediği gibi, türemesi *esnek* ‘uzayan, genişleyen, yayılan’ sözünün kökünü *esmek* ‘uzamak, soluk alıp vermek, genişlemek’ şeklinde vererek *esne-* (1), *esne-* (2) fiillerini eş köklü sanmıştır (2004: 245). Gülensoy’ un kapsamlı çalışmasında (KBS) bu fiil gözden kaçmış olmalıdır.

esne- (2)

TT esne- ‘uyku, rehavet, yorgunluk gibi sebeplerle ağzı iyice açarak uzun ve derin nefes al- mak’ (MBTS I: 880) fiiliyle ilgili ilk veri Uygur Türkçesinde belirir: *esne-* ‘esnemek’ (IrkB: 53). Bu fiilin tarihî Türk dili alanında tanıklanışına ilişkin başlıca veriler şunlardır: Krh. *esne-* 1. ‘esmek’: *esin esnedi* “Esin (rüzgâr) esti”; 2. ‘esnemek’: *er esnedi* “Adam esnedi”

⁴ krş. Kkalp. *kerne-* ‘germek’ (KkalpTTS II: 330) < *ker- in+e-* < *ker-* ‘germek’.

Köken Bilimlik Çözümlemeler- I: çigne- (1), çigne- (2); esne- (1), esne- (2)

(DLT I: 288), *esnet-* 1. ‘estirmek’: *Tejri esin esnetti* “Tanrı rüzgâr estirdi”; 2. ‘esnetmek’: *yek anı esnetti* “Şeytan onu esnetti” (DLT I: 266- 267), Harz. *esne-* 1. ‘esnemek’; 2. ‘tan atmak’ (ME: 121), *esne-* ‘(yel için) esmek’ (KE II: 211), Kıpç. *esne-* ‘esnemek’ (KıpçTS: 76), *isne-* ‘esnemek’ (KıpçTS: 114), ETT *isne-* ‘esnemek’ (TarS III: 2104), Çağ. *ésne-* ‘esnemek’ (EDPT: 249).

Çağdaş Türk dili alanında ‘esnemek’ anlamlı verilerin çoğu, şekilce tarihî alandakilerle uygunluk gösterir: Azb. *esne-* ‘uyku, yorgunluk veya sıkıntı etkisiyle ağzı iyice açarak, derin derin nefes alarak anında bırakmak’ (AzbTS I: 392), Gag. *esne-* ‘esnemek’ (GagTS: 92), Kırg. *este-* (II) ‘esnemek’ (KırgS I: 341) < **esne-*, Kzk. *esine-* ‘esnemek’ (Kzk- TürkS: 144), Kkalp. *esne-* ay. (KkalpTTS II: 142), Krç.- Malk. *esne-* ay. (Krç- MalkTS: 195), Kmk. *esne-* ay. (KmkTS: 124), Alt. *este-* ay. (Alt- TürkS: 85), Tel. *este-* ay. (TelS: 38), Tuv. *este-* 1. ‘rüzgârdan kabarmak’ 2. ‘uçar gibi gitmek’ (TuvTS: 43), YUyg. *esne-* ay. (YUygTS: 117), Özb. *esnä-* ay. (Özb- TürkK: 118). Bir bölümü ise başka yapıdadır: Şor. *eze-* (II) ‘esnemek, uykulu durumdayken ağzını geniş şekilde açarak nefes alıp vermek’ (ŞorS: 30), Hks. *ize-* (I) ‘esnemek’ (Hks- TürkS: 231), Tuv. *eze-* ay. (TuvTS: 44).

Esne- fiilinin Krh. *esne-* (yuk. bk.) örneğinde olduğu gibi gerek ‘esmek’ gerekse ‘esnemek’ anlamlarıyla kullanılışı, kökenine ışık tutar niteliktedir: *esin+e-* < ET *äsin* ‘yel, rüzgar’ (EUTS: 76) ~ Krh. *esin* ‘esinti, hafif rüzgâr’ (DLT I: 77) ~ Alt. *eezin* ‘rüzgâr’ (Alt- TürkS: 80) ~ Tel. *eezin* 1. ‘rüzgâr, yel’; 2. ‘esinti’ (TelS: 35) ~ Tuv. *ezin* 1. ‘hava dalgası’; 2. ‘esinti, esin’ (TuvTS: 44). *Esne-* fiilini yapıca krş. Krh. *yaşna-* ‘şimşek çakmak’ (DLT I: 236) < *yaşın* ‘şimşek’ +*a-*.

Clauson, *es-* ‘hafif hafif, tatlı tatlı esmek’ (EDPT: 248) kökünden gelişmiş *esin* ‘hafif, tatlı rüzgâr, esinti’ tabanıyla bağlantı kurduğu *esne-* ‘hafif hafif, tatlı tatlı esmek’ fiilinin ‘ağzı açıp nefes almak’ şeklinde deyim aktarmalı (metaforik) bir anlam kazandığını da sözlendirmiştir (EDPT: 249). Tietze tarafından “*esne-* I ‘soluk alma şekli’ < ET *esne-* a. m., *asil mâna* ‘hafif esmek’ < *esin* ‘hafif rüzgâr’ +*e-*” şeklinde (TETTLL I: 743) verilen bu fiil, Gülensoy çalışmasında *es-* ‘germek’ +*ne-* çözümlemesiyle (KBS: 342) yer bulmuştur. İsmet Zeki Eyuboğlu, sözlüğünde *esne-* (2) fiilini madde başı olarak almış, doğru olarak *esin* “yel” ile ilişkilendirmiştir (2004: 245).

Kaşgârlı'nın nesneli/nesnesiz kullanımını bildirdiği *es-* 'esmek': *esin esdi*: "Esinti, rüzgâr esti" fiili (DLT I: 165), 'savurmak' anlamını da taşır: Krh. *es-* 'savurmak': *tarıg esdi* 'O, buğdayı savurdu' (DLT I: 165- 166), *esgü* 'savurma aygıtı' (DLT I: 129), *estür-* 'savurtmak': *ol kawık estürdi* "O, darı kepeğini savurttu" (DLT I: 221), TT (ağ.) *es-* (IV) 'tahılı savurarak temizlemek' (DerS V: 1785), *ees-* 'taneli şeyleri kabuğundan ayırmak için tepside savurmak' (DerS V: 1667), Alt. *es-* 'serpmek', *eskin* 'elek' (Alt-TürkS: 85), Tel. *eskin* 'kalbur makinesi' (TelS: 38); krş. Krh. *ewüs-* 'savurmak', *ewüsgü* 'tahılı savurma aygıtı' (DLT I: 13), Osm. *evs-* 'hububatı yabancı maddelerden temizlemek için bir kap içinde silkeleyerek savurmak' (TarS III: 1575- 1576), Türkm. *övüs-* 1. 'esmek'; 2. 'renkten renge girmek'; 3. 'atın ön ayaklarını attırarak sürmek', *övüsgin* 'esinti, hafif rüzgâr' (Türkm- TürkS: 511), Azb. *hövse-* 1. 'savurmak'; 2. 'hafiften esmek, sallanmak' (AzTDK: 151), Çuv. *avıs-* 'tekne içinde bulgur savurmak' (ÇuvS: 8), *avıs-* 'esmek' (Ceylan 1997: 180).

Türkçe sözlüklerde iki ayrı madde başı altında verilen eş sesli *çiğne-* (1) 'bir şeyi ağza alıp dişler arasında ezmek, öğütmek', *çiğne-* (2) 1. 'ayakla üstüne basmak'; 2. 'ayak veya tekerlek altına alıp ezmek, ezip öldürmek'; *esne-* (1) 'bir dış etkiyle uzamak, genişlemek veya kavislenmek suretiyle şekil değiştirmek'; 2. 'bollaşıp genişlemek', *esne-* (2) 'uyku, rehavet, yorgunluk gibi sebeplerle ağzı iyice açarak uzun ve derin bir nefes almak' fiillerinin kökenine açıklık kazandırmaya çalıştığımız bu çalışmanın sonucu olarak, söz konusu fiillerin ayrı madde başı olarak düzenlenmelerinin gerektiği ortadadır. Ayrıca *çiğne-* (1) 'bir şeyi ağza alıp dişler arasında ezmek, öğütmek' fiilinin, kökenine uygun olarak (*çayna-* >*çeyne-* >) *çiyne-* yazılışıyla verilmesinin daha doğru olduğunu söyleyebiliriz.

KISALTMALAR VE KAYNAKLAR

a.y.: aynı yer	Tel.: Teleüt ağzı
ağ.: ağız	TT: Türkiye Türkçesi
Alt.: Altay Türkçesi	Tuv.: Tuva Türkçesi
aş. bk.: aşıya bakınız	Türkm.: Türkmen Türkçesi
AT: Ana Türkçe	yuk. bk.: yukarıya bakınız
ay.: aynı anlamda	YUyg.: Yeni Uygur Türkçesi
Azb.: Azerbaycan Türkçesi	Tat.: Tatar Türkçesi
Başk.: Başkurt Türkçesi	Şor.: Şor ağzı
Çağ.: Çağatay Türkçesi	Özb.: Özbek Türkçesi
Çuv.: Çuvaş Türkçesi	Osm.: Osmanlı Türkçesi
ET: Eski Türkçe	Mo.: Moğolca
ETT: Eski Türkiye Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi	Kzn.: Kazan Türkçesi, Kazan Tatar Türkçesi
Evk.: Evenkice	Kzk.: Kazak Türkçesi
Gag.: Gagauz Türkçesi	Kry.: Karay Türkçesi
Halh.: Halha Moğolcası	Krh.: Karahanlı Türkçesi
Harz.: Harezmi Türkçesi	Krç.- Malk.: Karaçay- Malkar Türkçesi
Hks.: Hakas Türkçesi	Kmk.: Kumuk Türkçesi
Kırg.: Kırgız Türkçesi	Kkalp.: Karakalpak Türkçesi

Alt- TürkS: *Altayca- Türkçe Sözlük* (1999), (Hızl.: Emine Gürsoy- Naskali ve Muvaffak Duranlı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AY III: ÖLMEZ, Mehmet (1991), *Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm)*, Ankara: Odak Ofset.

AY: KAYA, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AzBDL: *Azerbaycan Dialektoloji Lügati I* (1999), *II* (2003), (Red.: M. Ş. Şireliyev ve M. İ. İslamov), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AzbTS: ALTAYLI, Seyfettin (1994), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I- II*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

AzTDK: HACALOĞLU, Recep Albayrak (1998), *Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu (Güney Azeri Sahası Derleme Deneme Sözlüğü)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

CEYLAN, Emine (1997), *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çuv- TürkS: BAYRAM, Bülent (2007), *Çuvaş Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlük*, Konya: Tablet Yayınları.

ÇuvS: PAASONEN, H. (1950), *Çuvaş Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu

Yayınları.

DLT: ATALAY, Besim (1992), *Divanü Lûgat-it- Türk Tercümesi I- III*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

DS: TDK (1963- 1982), *Derleme Sözlüğü I- XII*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EDPT: CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

ETG: GABAIN, A. von (1988), *Eski Türkçenin Grameri* (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EUTS: CAFEROĞLU, Ahmet (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EYUBOĞLU, İsmet Zeki (2004), *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Ankara: Sosyal Yayınlar.

GagTS: *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü* (1991), (Akt.: Abdülmecit Doğru- İsmail Kaynak), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Hks- TürkS: ARIKOĞLU, Ekrem (2005), *Örneklî Hakaşça- Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yayınları.

IrkB: TEKİN, Talat (2004), *Irk Bitig (Eski Uygurca Fal Kitabı)*, Ankara: Öncü Kitap.

KAYA GÖZLÜ, Emel (2012), “Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinlerindeki İki Terim Üzerine Tespitler: Çignemek ve Çeynemek”, *Bilig 60 (Kış 2012)*, 155- 168.

KB: ARAT, R. Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III: İndeks*, (Yyl.: Kemal Eraslan- Osman F. Sertkaya- Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

KBS: GÜLENSOY, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KE: ATA, Aysu (1997), *Nāsırü’ d- dīn Bin Burhānū’ d- dīn Rabġūzī, Kısasü’ l Enbiyā (Peygamber Kıssaları) II, Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KıpçTS: TOPARLI, Recep vd. (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

KırgS: YUDAHİN, K. K. (1988), *Kırgız Sözlüğü I- II*, (Çev.: Abdullah Taymas), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KkalpTTS: *Karakalpak Tilinin Tüsindirme Sözlüğü I- IV* (1982- 1992), Nökis: Karakalpakstan Baspası.

Kmk- BalkS: NEMETH, Gyula (1990), *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü*, (Çev.: Kemal Aytaç), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

KmkTS: PEKACAR, Çetin (2011), *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KÖUKY: ŞİRİN USER, Hatice (2010), *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları.

Köken Bilimlik Çözümlemeler- I: çiğne- (1), çiğne- (2); esne- (1), esne- (2)

Krç- MalkTS: TAVKUL, Ufuk (2000), *Karaçay- Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KryS: ÇULHA, Tülay (2006), *Karaycanın Kısa Sözcükleri (Karayca- Türkçe Kısa Sözlük)*, İstanbul: Kebikeç Yayınları.

KTLS: ERCİLASON, Ahmet Bican vd. (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

KurT: TOPALOĞLU, Ahmet (1978), Muhammed Bin Hamza, *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur' an Tercümesi II (Sözlük)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kzk- TürkS: KOÇ, Kenan vd. (2003), *Kazak Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.

KzkTS: KEDESBAYEV İ. K. vd. (1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, (Terc.: Hasan Oraltay- Nuri Yüce- Saadet Pınar), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

KznTTS: ÖNER, Mustafa (2009), *Kazan- Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

LL: ŞEYHÜLİSLÂM MEHMED ESAD EFENDİ, *Lehçetü' l- Lügat*, (Hzl.: Ahmet Kırkkılıç), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

LO: AHMET VEFİK PAŞA (2000), *Lehce- i Osmânî*, (Hzl.: Recep Toparlı), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

MBTS: AYVERDİ, İlhan (2005), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük I- III*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.

ME: YÜCE, Nuri (1988), Ebu' l- Kâsım Cârullâh Maḥmūd Bin 'Omar Bin Muhammed Bin Aḥmed Ez- Zamaḥşarî El- Hwârizmî, *Mukaddimetü' l- Edeb*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

MersS: TOR, Gülseren (2004), *Mersin Ağzı Sözlüğü*, İstanbul: Kitap Matbaası.

ML: BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (1996), 'Ali Şîr Nevâyi, *Muhâkemetü' l- Luğateyn, İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mo- TürkS: LESSING, Ferdinand D. (2003), *Moğolca- Türkçe Sözlük. I- II*, (Çev.: Günay Karaağaç), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

NF: ATA, Aysu (1998), *Nehcü' l- Ferâdis, Uştmaḥlarınıñ Açuk Yolu, III, Dizin- Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

OrhTG: TEKİN, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Sanat Kitabevi.

OTWF: ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation I- II*, Wiesbaden: Otto Harrasowitz.

OYTŞ: TEKİN, Talat (1989), *XI. Yüzyıl Türk Şiiri, Divânu Lugât' it- Turk' teki Manzum Parçalar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖLMEZ, Zuhâl (1996), *Ebul Gazi Bahadır Han, Şecere- i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Ankara: Simurg Yayınları.

Özb- Türk K: YAMAN, Ertuğrul ve Nizamiddin MAHMUD (1998), *Özbek Türkçesi- Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi- Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

SN: DİLÇİN, Cem (1991), *Süheyl ü Nev- Bahâr ((İnceleme- Metin- Sözlük)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ŞİRİN, Hatice (2004), “Türkçede Yol Kavramı ve Yol Sözlere: *Uğur, Çığır, Tıkır*”, *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2763- 2776.

ŞorS: TANNAGAŞEVA, N. N. Kurpeşko ve Şükrü Haluk AKALIN (1995), *Şor Sözlüğü*, Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi.

ŞS: Şeyh Süleyman Efendi- yi Buhârî (H. 1298), *Luğat- i Çağatay ve Türkî- yi Osmanî*, İstanbul: Mihran Matbaası.

TarS: TDK (1963- 1972), *Tarama Sözlüğü I- VIII*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TDBUÜ= TEKİN, Talat (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı- Simurg.

TEKİN, Talat (2004), “Notes on Old Turkic Word Formation”, *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (Yayıma hazırlayanlar: Emine Yılmaz- Nurettin Demir), Ankara: Öncü Kitap, 414- 447.

TelS: RYUMİNA- SIRKAŞEVA, L. T. VE N. A. KUÇİGAŞEVA (2000), *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, (Çev.: Şükrü Haluk Akalın ve Caştegin Turgunbayev), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TETTL: TIETZE, Andreas (2002), *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Luğatı I*, İstanbul- Wien: Simurg Yayınları.

TEZCAN, Semih (1981b), “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, *Belleten XLV/2*, 178: 23- 78.

Tuv- RusS: *Tuvinsko- Russkiy Slovar* (1968), (Yyl.: E. R. Tenişev), Moskva.

TuvTS: ARIKOĞLU, Ekrem ve Klara KUULAR (2003), *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkm- TürkS: *Türkmence- Türkçe Sözlük* (1995), (Hızl.: Talat Tekin vd.), Ankara: Simurg Yayınları.

TürkS: TDK (2005), *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Üİ: BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (1998), *Üç İtigsizler, Giriş- Metin- Tercüme- Notlar- İndeks*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

YUygTS: NECİP, Emir Necipovic (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Çev.: İklil Kurban), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

YZ: TAŞ, İbrahim (2008), *Yusuf ve Zeliha*, İstanbul.